

หมอพื้นบ้านกับการใช้สมุนไพร ในจังหวัดชลบุรี

Folk Healers and Herbal Use in Chonburi Province.

สุนันทา โอศิริ¹, สมสุข มัจฉาชีพ², จงจิตร เถลิงพงษ์³, ณัฐนิชา หมัดหลี³, นลินรัตน์ น้อยประเสริฐ³, พรชัย พัฒนโกครตนา³

¹คณะการแพทย์แผนไทยอภัยภูเบศร มหาวิทยาลัยบูรพา

²ภาควิชาชีววิทยา คณะวิทยาศาสตร์ มหาวิทยาลัยบูรพา

³โรงพยาบาลพนัสนิคม จังหวัดชลบุรี

Sunantha Osiri¹, Somsook Matchacheep², Jongitre Thalermpong³, Nutnicha Mudlee³

Narinrat Noiprasert³, Pornchai Patanapokratana³

¹Faculty of Abhaibhubejhr Thai Traditional Medicine, Burapha University

²Department of Biology, Faculty of Science, Burapha University

³Panusnikhom Hospital, Chonburi Province

บทคัดย่อ

การวิจัยเชิงคุณภาพนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อสำรวจข้อมูลทั่วไปและประสบการณ์การรักษาโรคและการใช้สมุนไพรของหมอพื้นบ้านในจังหวัดชลบุรี เก็บข้อมูลโดยการสัมภาษณ์เชิงลึก รวบรวมการใช้พืชสมุนไพรในการรักษาโรคของหมอพื้นบ้าน และตรวจสอบชนิดและลักษณะทางพฤกษศาสตร์สมุนไพรที่ใช้ โดยศึกษาระหว่าง พ.ศ. 2551-2552 ผลการศึกษาพบว่า หมอพื้นบ้านในจังหวัดชลบุรีที่ได้ให้สัมภาษณ์มีจำนวน 28 คน จาก 7 อำเภอ ส่วนใหญ่เป็นเพศชาย (89%) ส่วนใหญ่มีประสบการณ์เป็นหมอสมุนไพร รักษาโรคหลายชนิด มีหมอเหยียบน้ำมัน 2 คน ใช้สมุนไพรรักษาพิษงู-งูสวัด 1 คน รักษาโรคมะเร็ง 6 คน รักษาโรคกระดูกทับเส้น 1 คน และดูแลสตรีหลังคลอด 1 คน ส่วนใหญ่ที่มาเป็นหมอพื้นบ้านเพราะได้รับการถ่ายทอดความรู้มาแล้วได้ช่วยเหลือผู้อื่นซึ่งการรักษาได้ผลทำให้ผู้ป่วยหายดีขึ้น ทำให้มีความประทับใจจึงอยากช่วยเหลือผู้อื่นต่อ ได้สะสมประสบการณ์และยังได้สนใจศึกษาค้นคว้าเพิ่มเติมต่อเนื่อง มีการใช้สมุนไพรหลากหลายถึง 232 ชนิด ส่วนที่ได้นำมาศึกษาลักษณะทางพฤกษศาสตร์ 43 ชนิดจัดอยู่ใน 30 วงศ์ ได้นำมาเปรียบเทียบกับชื่อทั่วไปและชื่อวิทยาศาสตร์ และเปรียบเทียบสรรพคุณสมุนไพรจากคำบอกเล่าของหมอพื้นบ้านกับเอกสารอ้างอิง พบว่ามีสมุนไพรจำนวนมากสามารถนำมาใช้ประโยชน์และศึกษาต่อยอดได้

คำสำคัญ : หมอพื้นบ้าน แพทย์พื้นบ้าน พืชสมุนไพร จังหวัดชลบุรี

Abstract

This qualitative study on folk medicine and herbal use in Chonburi Province, Thailand, was carried out by interviewing folk healers, collecting and identifying plant specimens during the year 2009-2010. Twenty eight folk healers from 7 districts of Chonburi Province were participated

in this study. Most of the informants (89%) were male. The majority of these healers were herbalists, 2 were experts in hot oil foot compress therapy, 1 in healing snake bite and herpes zoster, 6 used to heal cancer, 1 cured nerve and skeleton disorder, and 1 provided post-natal care. Learned from former traditional folk healers, these practitioners gained experiences and furthered self study. They had an intention to help the patients and the fact that the patients getting better encouraged them to continue providing the service. Two hundred and thirty two herbs were used to treat various diseases. Forty-three plant specimens from 30 families were identified. The indications of herbal use by folk healers were compared with published works. Many have the potential to be used for medicinal purposes and should be further investigated.

Keywords: Folk medicine, Folk healer, Herb, Chonburi Province

บทนำ

การแพทย์พื้นบ้าน เป็นมรดกของสังคมในการเยียวยาคนในชุมชนมาตั้งแต่โบราณกาลโดยมีปรัชญาการรักษาที่เน้นความสัมพันธ์กลมกลืนกันของจิตและกาย การดำเนินชีวิตที่สอดคล้องกับสมดุลกับธรรมชาติ ผู้ที่ทำหน้าที่รักษาเยียวยา ความเจ็บป่วย ก็คือ หมอพื้นบ้าน ซึ่งเป็นผู้มีความรู้ความสามารถ ในการส่งเสริมและดูแลสุขภาพของประชาชนในท้องถิ่นด้วยภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทยตามวัฒนธรรมของชุมชนที่สืบทอดกันมานาน เป็นที่นิยมยกย่องจากชุมชน โดยส่วนใหญ่มีการใช้พืชสมุนไพรในการบำบัดความเจ็บป่วย กระทรวงสาธารณสุข มีนโยบายที่จะประยุกต์การแพทย์พื้นบ้านและสมุนไพรให้เข้ามามีส่วนในระบบการดูแลสุขภาพ และส่งเสริมให้คนมีความเข้มแข็งทางสุขภาพมากขึ้น เป็นการสานต่อภูมิปัญญาดั้งเดิมให้เกิดประโยชน์ในปัจจุบันและอนาคตด้วย

ในปัจจุบันประเทศไทยยังขาดข้อมูลพื้นฐานเกี่ยวกับชนิดและคุณสมบัติของพืชที่จะนำมาใช้ประโยชน์ด้านต่างๆ ที่ผ่านมากในภาคตะวันออกมีรายงานศึกษาวิจัยว่ามีหมอพื้นบ้านและมีการใช้สมุนไพร

ที่หลากหลาย ในหลายพื้นที่^{1,2} ในจังหวัดชลบุรียังมีการศึกษาสำรวจเกี่ยวกับหมอพื้นบ้านและการใช้พืชสมุนไพรน้อยมาก ที่มีรายงานเป็นการศึกษาและรวบรวมตำรายาพื้นบ้านชลบุรี ในปี 2532 โดยภารดี มหาขันธ³ ในปี 2550 ได้มีการรวบรวมคู่มือนักทำยา ที่เป็นตำราการบำบัดโรคด้วยยาแผนโบราณของ หมอสุนทร ทองนพคุณ (โกมารภักดี)⁴ ซึ่งเป็นผู้ที่มีองค์ความรู้ด้านภูมิปัญญาแพทย์แผนไทยที่ทรงคุณค่าซึ่งได้สละกลับไปแล้ว เป็นที่น่าเสียดายว่าหมอพื้นบ้านเดิมที่มีความรู้ความสามารถหลายท่านได้เสียชีวิตไป ส่วนท่านอื่นๆ ต่างก็อายุมากขึ้น ปัจจุบันจังหวัดชลบุรียังคงมีหมอพื้นบ้านที่ยังใช้พืชสมุนไพรในการดูแลสุขภาพในท้องถิ่นต่างๆ หลงเหลืออยู่บ้าง จึงควรมีการสำรวจและรวบรวมองค์ความรู้ของหมอพื้นบ้านไว้ เพื่อนำไปฟื้นฟูส่งเสริมภูมิปัญญาหมอพื้นบ้าน และการใช้ประโยชน์จากสมุนไพรในการดูแลสุขภาพสอดคล้องกับวิถีชีวิตความเป็นอยู่ที่พอเพียง ลดค่าใช้จ่ายด้านสุขภาพที่ไม่จำเป็น ลดมูลค่าการนำเข้ายาเข้าจากต่างประเทศ นอกจากนี้

ยังควรมีการศึกษาวิจัยต่อยอดและพัฒนาสู่การค้าเชิงพาณิชย์เพื่อเสริมรายได้ส่งเสริมด้านเศรษฐกิจการค้าของประเทศไทยให้มากขึ้นได้อีกด้วย

การวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อสำรวจข้อมูลทั่วไปและประสบการณ์การรักษาโรคและการใช้สมุนไพรของหมอพื้นบ้านในจังหวัดชลบุรี รวบรวมการใช้พืชสมุนไพรในการรักษาโรคของหมอพื้นบ้าน และตรวจสอบชนิดพืชสมุนไพรและลักษณะทางพฤกษศาสตร์เพื่อจัดหมวดหมู่ ให้เป็นแหล่งนำไปใช้ศึกษาต่อยอดต่อไป

วิธีการวิจัย

การวิจัยนี้เป็นการศึกษาเชิงคุณภาพ (Qualitative Study) โดยการเก็บข้อมูลสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth-Interview) หมอพื้นบ้านในการรักษาโรคและการใช้พืชสมุนไพร การบันทึกชนิดลักษณะสมุนไพรที่ใช้แหล่งของสมุนไพร พร้อมทั้งการศึกษาเอกสารต่างๆ ที่เกี่ยวข้องโดยเก็บข้อมูลระหว่าง พ.ศ. 2551 - 2552 กลุ่มตัวอย่าง คือ ตัวแทนหมอพื้นบ้านและเครือข่ายหมอพื้นบ้านในอำเภอต่างๆ ของจังหวัดชลบุรีที่ให้ความร่วมมือและยินดีให้ข้อมูล การเก็บรวบรวมข้อมูลโดยใช้แบบสัมภาษณ์ที่ประกอบด้วยข้อมูลหมอพื้นบ้าน การใช้สมุนไพร ประเภท ชนิดลักษณะการใช้ และแหล่งของสมุนไพร พร้อมทั้งใช้การบันทึกเทป การสังเกต จดสมุดบันทึก ถ่ายภาพโดยใช้กล้องถ่ายรูป และเก็บตัวอย่างพืชสมุนไพร โดยการทำพรรณไม้อัดแห้ง (Herbarium) แล้วนำมาตรวจเอกลักษณ์พรรณพืชด้วยรูปวิธาน เปรียบเทียบตัวอย่างกับพรรณไม้อ้างอิงเพื่อการยืนยันชื่อชนิดที่ถูกต้องและนำไปจัดหมวดหมู่ในภายหลัง นำชื่อพฤกษศาสตร์ที่ได้ไปค้นข้อมูลด้านพฤกษเคมีและเภสัชวิทยา ศึกษาสรรพคุณและการใช้ของหมอพื้นบ้านเทียบกับเอกสารอ้างอิง

การวิเคราะห์ข้อมูลเชิงคุณภาพโดยการวิเคราะห์เนื้อหา (Content analysis) และตรวจสอบข้อมูลจากเอกสารและแหล่งอ้างอิงที่น่าเชื่อถือ

ผลการวิจัย

1. ผลการสำรวจหมอพื้นบ้านจังหวัดชลบุรี

ผลการสัมภาษณ์หมอพื้นบ้านในจังหวัดชลบุรีจำนวนทั้งหมด 28 คน จาก 7 อำเภอ คือ อำเภอพนัสนิคม 7 คน อำเภอเกาะจันทร์ 8 คน อำเภอสัตหีบ 4 คน อำเภอบ้านบึง 4 คน อำเภอบ่อทอง 3 คน อำเภอพานทอง 1 คน อำเภอเมืองชลบุรี 1 คน ส่วนใหญ่เป็นเพศชายจำนวน 25 คน (89%) อายุเฉลี่ย 55.5 ปี ต่ำสุด 43 ปี สูงสุด 86 ปี ที่เรียนรู้โดยได้รับการถ่ายทอดจากหมอพื้นบ้านรุ่นก่อนๆ และสะสมประสบการณ์ในการรักษาโรคและบำบัดอาการต่างๆ ของผู้ป่วยที่อยู่ในละแวกใกล้เคียง ส่วนใหญ่มีประสบการณ์เป็นหมอสมุนไพรรักษาโรคหลายชนิด มีหมอเหี้ยมบ้าน 2 คน ใช้สมุนไพรรักษาพิษงู-งูสวัด 1 คน รักษาโรคมะเร็ง 6 คน รักษาโรคกระดูกทับเส้น 1 คน รักษาโรคหืด 1 คน ดูแลสตรีหลังคลอด 1 คน และยังมีหมอพื้นบ้านซึ่งเป็นผู้สืบทอดองค์ความรู้จากบรรพบุรุษ และที่สามารถพัฒนาตำรายาสมุนไพรที่ได้รับการขึ้นทะเบียนจากสำนักงานคณะกรรมการอาหารและยา (อย.) หลายตำรับ หมอพื้นบ้านเหล่านี้มีความรู้ความสามารถและมีประสบการณ์สูง สมควรได้รับการดูแลส่งเสริมและสนับสนุนให้มีการถ่ายทอดองค์ความรู้ไว้ให้ชนรุ่นหลัง และนำมาศึกษาต่อยอดต่อไป⁵ รายชื่อดังแสดงในตารางที่ 1

ตารางที่ 1 ชื่อ อายุ ที่อยู่หมอฟันบ้าน ในจังหวัดชลบุรี

นายแข็ง หงษาชาติ (79 ปี) 9 ม.5 ต. หุ้งขวาง อ.พนัสนิคม	ดร.อุดม ลอดห้วย (66 ปี) 122/77 ม.4 ต.พุดตาลหลวง อ.สัตหีบ
นายประจวบ คำดี (73 ปี) ต.หุ้งขวาง อ.พนัสนิคม	นายสุเทพ ศรีมกรา (51 ปี) 226/3 ม.1 ต.เกาะจันทร์ อ.เกาะจันทร์
นายสำราญ ปิยัง (71 ปี) อ.เกาะจันทร์	นายบัว จามวาสี (83 ปี) 36/1 ม.14 ต.หนองหูทาง อ.เกาะจันทร์
นายชู โคตรพันธ์ (64 ปี) 123 ม.3 ต.เกาะจันทร์ อ.เกาะจันทร์	พระอาจารย์แดง (57 ปี) วัดเกาะจันทร์ อ.เกาะจันทร์
นายภัทรภรณ์ กระจาง (54 ปี) 40 ม.หุ้งขวาง อ.พนัสนิคม	หมอสามารถ กระจาง (64 ปี) 40 ม.5 ต.หุ้งขวาง อ.พนัสนิคม
นายติเรก จิตต์มั่น (67 ปี) 31/5 ม.7 ต.หนองนาง อ.พนัสนิคม	นายสาคร สีวงค์ (46 ปี) 169/5 ม.14 ต.เกาะจันทร์ อ.เกาะจันทร์
นายเรือง ประทุม (86 ปี) 7 ม.5 ต.หุ้งขวาง อ.พนัสนิคม	จ.ส.อ.มงคล นิยะมะ (49 ปี) 9/9 ม.14 ต.เกาะจันทร์ อ.เกาะจันทร์
นายแพง อ่อนสี (81 ปี) 112/5 ม.8 ต.เกาะจันทร์ อ.เกาะจันทร์	พราหม์รุ่งนภา แก้วอมร (56 ปี) อ.พรหมนิรโรคต.พนาทอง อ.บ่อทอง
พระวันทร์ จิตตมโล (43 ปี) เจ้าอาวาสวัดใหม่ยุคตรารษฎร์	หลวงพ่อรชชัย โสภณโณ (60 ปี) วัดเขาไม้รัก ต.บ่อทอง อ.บ่อทอง
ส.อ. เพลิน สุวัฒน์ (74 ปี) ตลาดพนัสนิคม อ.พนัสนิคม	นายทองอยู่ ปัสมีใจ (71 ปี) 31/54 ม.6 ต.สัตหีบ อ.สัตหีบ
นายแถมศิริ จิวทรัพย์ (56 ปี) 119/64-65 ม.ต.พุดตาลหลวง อ.สัตหีบ	พระมหา ดร.สุเทพ อภิญาโน (49 ปี) ต.หนองรี อ.เมือง
นายพร้อม เกตุแก้ว (67 ปี) 218/1 ม.7 ต.บ่อทอง อ.บ่อทอง	นายสุวิทย์ สุวรรณรินทร์ (64 ปี) อ.บ้านบึง
นายจรรยา มงคลอัครเดช (66 ปี) 572 ม.1 ต.หนองไผ่แก้ว อ.บ้านบึง	พระอาจารย์พริ้ง วีระธมโม (79 ปี) วัดราษฎร์สามัคคี กม.10 อ.สัตหีบ
นางตุ้ แก้วสาร (64 ปี) 219 ม.3 ต.หนองบอนแดง อ.บ้านบึง	นางชัชฎา จันทวงศ์ (46 ปี) 69/60 ม.1 ต.หนองลำซอก อ.บ้านบึง

2. เครือข่ายหมอฟันบ้านจังหวัดชลบุรี

การพัฒนาเครือข่ายโดยการพูดคุยแลกเปลี่ยนประสบการณ์ และประชุมระดมสมองในการหาแนวทางการสร้างความเข้มแข็งให้เครือข่าย มีการจัดอบรมถ่ายทอดความรู้ด้านการแพทย์แผนไทยโดยสำนักงานสาธารณสุขจังหวัดชลบุรี การพัฒนาด้านการบริการแพทย์แผนไทยที่โดดเด่นของโรงพยาบาลพนัสนิคม และการเชื่อมต่อเครือข่ายในพื้นที่แต่ละอำเภอ ระหว่างหมอฟันบ้านและแพทย์แผนไทยในโรงพยาบาลต่างๆ และในการดำเนินงานวิจัยนี้ได้มีการระดมการสร้างความร่วมมือเป็นเครือข่ายระหว่าง คณะการแพทย์แผนไทยอภัยภูเบศรและภาควิชาชีพวิทยาศาสตร์ มหาวิทยาลัยบูรพา ร่วมกับโรงพยาบาลพนัสนิคม สำนักงานสาธารณสุขจังหวัดชลบุรี และเครือข่ายหมอฟันบ้าน ทำให้เกิดกระบวนการจัดการองค์ความรู้ที่บูรณาการ และประสานนักวิชาการที่มีศักยภาพด้านต่างๆ ให้ดำเนินการวิจัยในองค์ประกอบต่างๆ ที่เกี่ยวข้องต่อไป

3. พิษสมุนไพรที่หมอฟันบ้านใช้

จากคำบอกเล่าของหมอฟันบ้านมีการใช้สมุนไพรมากถึง 232 ชนิด โดยสมุนไพรในพื้นที่ต่างๆ อาจได้รับการเรียกชื่อต่างๆ กัน จึงต้องเทียบเคียงชื่อสามัญหรือชื่อทั่วไป กับชื่อทางวิทยาศาสตร์ ซึ่งต้องพิจารณาจากลักษณะทางพฤกษศาสตร์ จำแนกวงศ์ และกลุ่ม ส่วนที่ได้เก็บตัวอย่างพรรณไม้ (Herbarium) มาศึกษาลักษณะทางพฤกษศาสตร์ 43 ชนิดจัดอยู่ใน 30 วงศ์ สรรพคุณที่หมอฟันบ้านบอกเล่าจะเป็นประสบการณ์โดยตรงจากการใช้ที่ได้ผล หมอฟันบ้านที่ให้ข้อมูล ได้แก่ พระอาจารย์แดง วัดเกาะจันทร์, หมอจรรยา มงคลวรเดช, หมอชู โคตรพันธ์, หมอบัว จามวาสี, หมอพร้อม เกตุแก้ว, หมอสาคร สีวงค์, หมอสุเทพ ศรีมกรา และ ดร.อุดม ลอดห้วย ผู้วิจัยได้นำมาเปรียบเทียบกับเอกสารอ้างอิง ดังแสดงในตารางที่ 2

ตารางที่ 2 พืชสมุนไพรที่สำรวจพบจากหมอพื้นบ้านในจังหวัดชลบุรี จำแนกตามวงศ์เปรียบเทียบกับเอกสารอ้างอิง

ชื่อวิทยาศาสตร์ ชื่อสมุนไพร	ข้อมูลสรรพคุณ จากหมอพื้นบ้าน	ข้อมูลสรรพคุณทางยา จากเอกสารอ้างอิง ⁶⁻²⁹
วงศ์ Acanthaceae <i>Barleria strigosa</i> Willd สังกรณี	ใบ รักษาโรคปอด	ราก แก้อ่อนใน กระหายน้ำ แก้ไอ ขับพิษไข้ ดอนพิษไข้กาฬ แก้กำเดา แก้ไข้หวัดใหญ่ รักษาวัณโรค แก้ก้ออักเสบ ใบ ต้มน้ำดื่มบำรุงกำลัง บำรุงกำหนด
วงศ์ Alliaceae <i>Allium sativum</i> L. กระเทียม	หัว ใช้ขับธาตุ	หัว รักษาอาการท้องเสีย ขับลมในลำไส้ ขับเสมหะ ขับพยาธิเส้นด้าย ลดความดันโลหิต ลดไขมันและคอเลสเตอรอล แก้โรคผิวหนัง แก้ไอ บำรุงธาตุ แก้ธาตุพิการ
วงศ์ Agavaceae <i>Cordyline fruticosa</i> (L.) Gopp หมากผู้หมากเมีย	ราก แก้อีสุกฮีส เริ่ม จูสัตว์	ใบ ดอก และราก ใช้ห้ามเลือด แก้อาการบวม อักเสบ บิด ถ่ายเป็นเลือด ปวดกระเพาะอาหาร ริดสีดวงทวาร ประจำเดือนผิดปกติ แผลบวม จากการกระแทกหรือหกล้ม
วงศ์ Amaranthaceae <i>Gomphrena celosioides</i> Mart. บานไม่รู้โรยป่า	ทั้งห้า แก้ไข้ ขาง	ทั้งต้น ผสมเหงวยเซีย สะเดาดิน ต้มดื่ม แก้เบาหวานผสมลูกใต้ใบ ทั้งต้น ไม้ยารบเครือทั้งต้น แก้เบาหวาน
วงศ์ Ancistrocladaceae <i>Ancistrocladus tectorius</i> (Lour.) Merr. ลิ้นกวาว	ใบ ใช้ขับธาตุ	ราก แก้โรคบิด แก้ปวดเมื่อย แก้บวมตามร่างกาย แก้เม็ดผื่นคัน ตามผิวหนัง
วงศ์ Annonaceae <i>Polyalthia suberosa</i> (Roxb.) Thwaites กลิ้งกล่อม	ใบและกิ่ง รักษา โรคเอดส์	รากและเนื้อไม้ แก้ไข้แก้อ่อนในกระหายน้ำแก้ไอเหลืองเสีย ขับพิษ ภายใน ใบและกิ่ง พบสาร suberosol ซึ่งมีฤทธิ์ต้านเชื้อ HIV ที่เป็นสาเหตุของโรคเอดส์ในหลอดทดลอง
วงศ์ Annonaceae <i>Anaxagorea lozonensis</i> A.Gray (34) กำลังวัวเถลิง	รากและต้น อัมพฤกษ์ อัมพาต เสริมหมอนรองกระดูก	เปลือก บำรุงโลหิต บำรุงธาตุ บำรุงเส้นเอ็น บำรุงกำลัง แก้ปวดเมื่อย ตามร่างกาย เนื้อไม้ บำรุงเส้นเอ็น บำรุงกำลัง แก้ปวดเมื่อยตาม ร่างกาย บำรุงโลหิต ช่วยเจริญอาหาร ขับลมในลำไส้
วงศ์ Araliaceae <i>Schefflera leucantha</i> R. Vig. หนุมานประสานกาย	ใบ โรคปอด	ใบ แก้ไอ รักษาโรคหอบหืด โรคแพ้ภูมิแพ้ ขับเสมหะ รักษาโรค หลอดลมอักเสบ รักษาวัณโรคปอด แก้อาเจียนเป็นเลือด พอกสมาน แผล ห้ามเลือด ต้น แก้ปวดเมื่อย รักษาโรคกระเพาะอาหารและลำไส้ ต้มรวมกับสมุนไพรอื่น รักษาโรคเบาหวาน
วงศ์ Areaceae <i>Borassus flabellifer</i> L. ตาล	ราก แก้อีสุกฮีส เริ่ม จูสัตว์	ราก แก้อ่อนเด็ก แก้อ่อนชิลอักเสบ แก้ไข้ ใบ แก้ปากเปื่อย แก้บิด แก้ท้องเสีย บำรุงหัวใจ แก้อ่อนเพลีย ขับเสมหะ ช่วยเจริญอาหาร แก้ปวด จาว รักษาไข้ในไต น้ในอุ้งน้ำดี ทั้งห้า ขับพยาธิ แก้ตานขาง
วงศ์ Asclepiadaceae <i>Cryptolepis buehneri</i> Roem. & Schutt (158) เถาเอ็นอ่อน	เถา อัมพฤกษ์ อัมพาต	เถา เป็นยาแก้เมื่อยทำให้เส้นเอ็นหย่อนจิตใจชุ่มชื้น บำรุงเส้นเอ็นใน ร่างกายให้แข็งแรง แก้เส้นเอ็นพิการ ใบ ท่อน้ำทำถูกประคบตามเส้นเอ็น ที่ปวดเสียวและดึงเมื่อยขบทำให้เส้นเอ็นหย่อนดี ทั้งห้า ขับปัสสาวะ
วงศ์ Asclepiadaceae <i>Dregea volubilis</i> (L.f) Hook.f. กระทุงหมาบ้า	เถา หมาบ้ากัด	ราก กระทุงพิษ แก้ผื่นภายใน ขับปัสสาวะ ดอนพิษไข้ แก้พิษน้ำดีกำเริบ ทำให้อาเจียน ช่วยให้นอนหลับ ใบ รักษาแผลน้ำร้อนลวก แก้บวม แก้ฝี

ชื่อวิทยาศาสตร์ ชื่อสมุนไพร	ข้อมูลสรรพคุณ จากหมอพื้นบ้าน	ข้อมูลสรรพคุณทางยา จากเอกสารอ้างอิง ⁶⁻²⁹
วงศ์ Asteraceae <i>Pluchea indica</i> (L.) Less. ช่อ	ราก แก้ผื่นหนอง เปลือก แก้ริดสีดวง ทวาร ใบ แก้เอดส์	ราก แก้ปวดศีรษะ แก้ไข้ ขับเหงื่อ เปลือก รักษาโรคผิวหนัง ริดสีดวง ทวาร ใบ รักษาโรคผิวหนัง ทวาร แก้ไข้ ขับปัสสาวะ ขับน้ำ แก้กระหายน้ำ ขับเหงื่อ ทั้งห้า ขับปัสสาวะ แก้โรคเบาหวาน รักษาโรคผิวหนัง ทวาร
วงศ์ Bignoniaceae <i>Millingtonia hortensis</i> L.f. ป๊อบ	ดอก ใช้หัดดู	ราก บำรุงปอด รักษาวัณโรค ปอดพิการ แก้ไอ เนื้อหยาบมีฤทธิ์ ขยายหลอดลม แก้ลม รักษาโรคหอบหืด ดอก รักษาโรคผิวหนัง ริดสีดวง บำรุงน้ำดี บำรุงโลหิต บำรุงกำลัง
วงศ์ Capparaceae <i>Capparis micracantha</i> DC. ชิงซี่	ราก เจริญภายใน-ภายใน นอก ผสมสมุนไพรอื่น ผล รุสวัด	ราก ขับลม รักษากระเพาะ แก้ไข้ รักษาโรคกระเพาะ เป็นยาบำรุงหลังคลอด ลำต้น แก้พิษไข้บวม เนื้อไม้ แก้ปวดท้อง ใบ แก้ตะคริว แก้ประตง แก้ไข้พิษกาฬ แก้ไข้สันนิบาต หลอดลมอักเสบ โรคผิวหนัง ผล แก้โรคในคอ
วงศ์ Caesalpinioideae <i>Caesalpinia sappan</i> L. ฝาง	แก่น แก้ท้องเสีย ยาฟอกเลือด	แก่น บำรุงโลหิต แก้ปวดพิการ ขับหนอง แก้โรคท้องร่วง แก้ไอ เนื้อไม้ แก้ท้องเสีย แก้บิด ทำให้ประจำเดือนมาตามปกติ แก้ไข้
วงศ์ Caricaceae <i>Carica papaya</i> L. มะละกอ	ผลสุก ท้องอืด ช่วยระบาย	ผลสุก ช่วยระบาย เหง้า ใช้ขับปัสสาวะ เมล็ดแก้จืด ขับพยาธิ
วงศ์ Combretaceae <i>Terminalia chebula</i> Retz. Var. chebula สมอไทย	ใบ ใช้หัดดู ระดู ทับไข้	เปลือก ขับน้ำเหลือง ใบ ยาระบาย แก้ร้อนใน แก้กระหายน้ำ ผล ยาระบาย ขับเสมหะ แก้บิด แก้ไข้ แก้ลมจุกเสียด
วงศ์ Cucurbitaceae <i>Momordica cochinchinensis</i> (Lour) Spreng. ฟักข้าว	ราก แก้ไข้ ใบ ทำยาเขียว	ราก แก้ไข้ ฆ่าเหา แก้ผมรั้ง แก้ปวดบวม แก้พิษฝี ใบ แก้ไข้ ตัวร้อน ถอนพิษอักเสบ ตำพอกแก้ปวดหลัง แก้ฝี แก้พิษต่างๆ เมล็ด แก้ไอ รักษาวัณโรค ริดสีดวงทวาร
วงศ์ Dipterocarpaceae <i>Hopea odorata</i> Roxb. ตะเคียน	เนื้อไม้ แก้ท้องเสีย ยาง ผสมกระเทียม แก้บิด	เปลือก แก้ปวดฟัน แก้เหงือกอักเสบ เนื้อไม้ แก้ท้องร่วง แก้กำเดา สมานแผล แก่น ขับเสมหะ แก้บิด แก้กำเดา สมานแผล ยาง รักษา บาดแผล แก้ท้องเสีย
วงศ์ Euphorbiaceae <i>Baliospermum solanifolium</i> (Burm.) Suresh ตองแตก	ราก แก้ไข้	ราก เป็นยาถ่าย ขับลม ขับเสมหะ แก้บวม น้ำ ใบ แก้พิษไข้ แก้ลมชัก รักษาโรคโลหิตจาง เป็นยาถ่าย รักษาโรคหืด เมล็ด เป็นยาถ่ายอย่างแรง แก้ปวดตามข้อ
วงศ์ Euphorbiaceae <i>Euphorbia hirta</i> L. น้านมราชสีห์	ทั้งห้า ท้องเสีย ปวดท้อง	ราก แก้ไข้มาลาเรีย ลำต้น แก้แพ้อากาศ ผัดสมาน ห้ามเลือด ทั้งห้า บำรุงน้ำนม แก้บิด ขับปัสสาวะ แก้ปัสสาวะแดงหรือขุ่นข้น แก้ไอ แก้หืด แก้บิดมูกเลือด
วงศ์ Euphorbiaceae <i>Trigonostemon reidioides</i> (Kurz) Craib โลดทะนง	ราก ผสมน้ำข้าวข้าว แก้พิษสุนัขบ้า	ราก แก้พิษงู ทำให้อาเจียนเพื่อถอนพิษคนกินยาเบื่อ เมาเห็ดพิษ หรือหอย แก้เสมหะเป็นพิษ แก้หืด แก้พิษไข้ เกล็ดบวม เป็นยาระบาย

ชื่อวิทยาศาสตร์ ชื่อสมุนไพร	ข้อมูลสรรพคุณ จากหมอพื้นบ้าน	ข้อมูลสรรพคุณทางยา จากเอกสารอ้างอิง ⁶⁻²⁹
วงศ์ Fabaceae <i>Phyllodium longipes</i> (Craib) Schindl. เกล็ดสั้นใหญ่	เหง้า แก้อาเจียน ขับเสมหะ แก้ไอ	เหง้า แก้อาเจียน ท้องมาน ต่อมทอนซิลอักเสบ แก้อาเจียน ขับเสมหะ แก้เจ็บคอ หอบหืด ขับและฆ่าพยาธิ ปวดมดลูก รักษาโรคผิวหนัง ลำต้น แก้ปวดหลัง ปวดข้อ บำรุงธาตุ ยาระบาย ใบ ยาระบาย รักษาโรคผิวหนังของสตรีได้ดี
วงศ์ Iridaceae <i>Eleutherine Americana</i> Merr. ว่านหอมแดง	หัวใต้ ตาแดง	หัวใต้ แก้อาเจียน ขับเสมหะ ขับลมในลำไส้ ขับปัสสาวะ เป็นยาระบาย ทำให้อาเจียน น้ำคั้นที่ได้จากหัวใต้ดินใช้ทาบาดแผลเล็กน้อย แก้พิษแมลงสัตว์กัดต่อยและแก้ปวดท้อง
วงศ์ Lamiaceae <i>Clerodendrum paniculatum</i> L. var. <i>paniculatum</i> <i>Pterygota alata</i> (Roxb). R.Br. เถาหัวลิง	ใบ หมากบักัด	ราก แก้ไข้มาลาเรีย ขับลม แก้อาเจียน ลำต้น แก้พิษตะขาบ แมงป่อง ใบ แก้พิษฝีดาษ ดอก แก้ตะกั่วเลือด แก้พิษสัตว์กัดต่อย แก้พิษฝีดาษ
วงศ์ Lamiaceae <i>Clerodendrum petasites</i> S. Moore เถาขาม่อม	ราก แก่นองใน	ราก ขับเสมหะ อ่อนพิษไข้ แก้อาเจียนในกระหายน้ำ ลำต้น ขับเสมหะ แก้อาเจียน
วงศ์ Lamiaceae <i>Orthosiphon aristatus</i> (Blume) Miq. หญ้าหนวดแมว	ทั้งต้น แก่นองใน	ทั้งต้น ขับปัสสาวะ รักษาโรคไต โรคหัวใจ แก้ปวดเมื่อย รักษาเบาหวาน ลดความดันโลหิต ขับกรดในกระเพาะ
วงศ์ Lauraceae <i>Cinnamomum iners</i> Reinw. ex Blume อบเชย	เปลือกต้น บำรุงธาตุ แก้ท้องอืด	เปลือกต้น แก้อาการอ่อนเพลีย จุกเสียด แน่นท้อง
วงศ์ Menispermaceae <i>Stephania venosa</i> (Blume) Spreng. บอระเพ็ดพวงช้าง	ราก แก้อาเจียน บำรุง กำลัง บำรุงเลือด	ราก บำรุงเส้นประสาท หัว บำรุงกำลัง บำรุงกำลัง ช่วยเจริญอาหาร เป็นยาอายุวัฒนะ เถา ขับพยาธิ ใบ รักษาแผลสดและแผลเรื้อรัง
วงศ์ Menispermaceae <i>Tinospora crispa</i> (L.) บอระเพ็ด	ทั้งหัว แก้อาเจียนโรค	ทั้งหัว บำรุงหัวใจ ลดน้ำตาลในเลือด แก้อาเจียนในกระหายน้ำ แก้ไอ
วงศ์ Mimosaceae <i>Acacia catechu</i> (Linn. f.) Willd. สีเสียด	แก่น ผสมน้ำปูนใส แก้ท้องเสีย ปวดท้อง	แก่น แก้ท้องเสีย แก้ท้องร่วง แก้บิด แก้ลมชัก รักษาบาดแผล รักษา โรคผิวหนัง เปลือก แก้ท้องร่วง แก้บิด แก้ลมชัก สมานแผล และ ชะล้างบาดแผล
วงศ์ Moraceae <i>Ficus racemosa</i> Linn. มะเดื่อชุมพร	ราก แก้วสวัด	ราก แก้ไอหืด ใช้กระทุ้งพิษไข้ แก้พิษร้อน เปลือกต้น แก้ท้องร่วง สมานแผล แก้ไอ ท้องเสีย และใช้รากสดน้อย ผล แก้ท้องร่วงและ สมานแผล
วงศ์ Myristicaceae <i>Myristica fragrans</i> Houtt จันทน์เทศ	ผล ยาบำรุงเลือด	ราก แก้จุกเสียดแน่นเฟ้อ ขับลมในลำไส้ บำรุงธาตุ เนื้อไม้ แก้กระสับกระส่าย บำรุงปอด บำรุงหัวใจ น้ำดี ผล แก้ลม แก้ปวดมดลูก บำรุงโลหิต แก้จุกเสียด

ชื่อวิทยาศาสตร์ ชื่อสมุนไพร	ข้อมูลสรรพคุณ จากหมอพื้นบ้าน	ข้อมูลสรรพคุณทางยา จากเอกสารอ้างอิง ⁶⁻²⁹
วงศ์ Piperaceae <i>Piper nigrum</i> L. พริกไทย	ผล ระดูขาว เลือดสตรี	ลำต้น ขับลมในท้อง ขับเสมหะ ใบ แก้ปวดท้องมวนในท้อง แก้ลมจุกเสียด ผล แก้ท้องอืดท้องเฟ้อ ช่วยเจริญอาหาร ขับเหงื่อ ขับเสมหะ
วงศ์ Rubiaceae <i>Hydnophytum formicarum</i> Jack หัวร้อยรู	หัว มะเร็ง ฝีมดลูก ฝีมดนอก ฝีมดใน	หัว บำรุงหัวใจ ขับพยาธิ แก้พิษในข้อและกระดูก แก้ประดง บำรุงนํ้านม ทั้งหัว บำรุงหัวใจ ดับพิษในกระดูก
วงศ์ Rubiaceae <i>Tarenna hoensis</i> Pit. จันทร์ขาว	แก่น ยาแก้ไอ	แก่น บำรุงตับ ปอด และหัวใจ แก้ไอ แก้ร้อนในกระหายน้ำ แก้เหงื่อ ตกหนัก และแก้เลือดออกตามไรฟัน
วงศ์ Rubiaceae <i>Xanthea parvifolia</i> Craib ครอบจักรวาล	ราก ใช้หัดดู	ราก รักษาโรคทางเดินปัสสาวะ แก้ไตพิการ เปลือก ขับถ่ายน้ำเหลือง แก้พิษผุ
วงศ์ Rutaceae <i>Citrus aurantifolia</i> (Christm.) Swingle มะนาว	ผล ใช้หัดดู	ใบ ขับลมในลำไส้ ผล ขับน้ำดี ขับจืดแค้น แก้ไอ ขับเสมหะในลำคอ แก้เลือดออก ตามไรฟัน ขับลมในลำไส้ แก้ลมวิงเวียน แก้ท้องอืด ท้องเฟ้อ
วงศ์ Rutaceae <i>Clausena harmandiana</i> (Pierre) Pierre ex Guillaumin ไปรงฟ้า	ทั้งหัว ยารักษา โรคเอดส์	ราก ต้มแก้ลม แก้ไอ แก้ปวดศีรษะ แก้ผดผื่นคัน แก้หลอดลมอักเสบ ผสมสมุนไพรอื่น ต้มและทาตัว แก้ไข้ห่าเมา (อาการไข้หมดสติ และตายโดยไม่ทราบสาเหตุ)
วงศ์ Rutaceae <i>Zanthoxylum limonella</i> (Dennst.) Alston กำจัดต้น	ลำต้น รักษาใช้	ราก ขับลมในลำไส้ ขับโลหิตระดูขาวของสตรี เปลือก แก้ลมวิงเวียน ขับโลหิตระดูขาว เนื้อไม้ ขับลมในลำไส้ ขับโลหิตระดูขาวของสตรี ผล ช่วยย่อย แต่งกลิ่นอาหาร เมล็ด แก้ลมวิงเวียนและบำรุงหัวใจ
วงศ์ Simaroubaceae <i>Harrisonia perforate</i> (Blanco) Merr. คนทา	ราก เริ่มภายนอก เริ่มภายใน ผสม สมุนไพรตัวอื่น แก้ปวด	ราก แก้ปวด แก้ไอ แก้บิด แก้ร้อนในกระหายน้ำ เปลือก ราก รักษา โรคลำไส้ แก้บิด ใบ แก้บิด แก้ร้อนในกระหายน้ำ แก้ปวด ดอก แก้พิษแมลงกัดต่อย
วงศ์ Urticaceae <i>Pouzolzia pentandra</i> Been. ขอมชะนางแดง	ใบ ยาฟอกเลือด บำรุงเลือด	ใบ ขับน้ำนม ขับประจำเดือน ขับปัสสาวะ ขับระดู ทั้งหัว ขับพยาธิในเด็ก

อภิปรายผล

ผลการศึกษา ข้อมูลหมอพื้นบ้าน ในจังหวัดชลบุรี จำนวนทั้งหมด 28 คน จาก 7 อำเภอ ที่มากที่สุดคือ อำเภอเกาะจันทร์ 8 คน อำเภอพนัสนิคม 7 คน ส่วนใหญ่เป็นเพศชาย จัดอยู่ในกลุ่มผู้สูงอายุที่เรียนรู้โดยได้รับการถ่ายทอดจากหมอพื้นบ้านรุ่นก่อนๆ และสะสมประสบการณ์ในการรักษาโรคและบำบัดอาการต่างๆ ของผู้ป่วยที่อยู่ในละแวกใกล้เคียง และท่านยินดีถ่ายทอดต่อให้คนรุ่นหลังโดยรับฝากตัวเป็นศิษย์ และช่วยในการอบรมด้านการแพทย์แผนไทย

การใช้สมุนไพรที่มีความหลากหลายมากถึง 232 ชนิด ในการวินิจฉัยนั้นมีระยะเวลาจำกัดสามารถนำมาศึกษาลักษณะทางพฤกษศาสตร์ได้เพียง 43 ชนิด เมื่อเทียบเคียงกับชื่อสามัญหรือชื่อทั่วไป และศึกษาชื่อวิทยาศาสตร์จัดอยู่ใน 30 วงศ์ สรรพคุณของสมุนไพรที่หมอพื้นบ้านบอกเล่าจะเป็นประสบการณ์โดยตรงได้นำมาเปรียบเทียบกับเอกสารอ้างอิง มีความใกล้เคียงกันบ้าง และมีความแตกต่างกันบ้าง ถือเป็นข้อค้นพบที่น่าสนใจ สมุนไพรหลายชนิดสมควรมีการนำไปศึกษาและพัฒนาเพื่อเป็นการต่อยอดองค์ความรู้ให้เกิดประโยชน์ต่อไป

สรุป

ข้อมูลที่ได้สามารถนำไปใช้เป็นข้อมูลเบื้องต้นหมอพื้นบ้าน และการใช้พืชสมุนไพร โดยควรมีการจัดทำฐานข้อมูลในระดับภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย และเผยแพร่ทางวิชาการให้เกิดประโยชน์ในวงกว้าง ในส่วนของหมอพื้นบ้าน ควรมีการดูแลเพื่อส่งเสริมและอนุรักษ์ภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย โดยการสนับสนุนและสร้างความร่วมมือในการจัดการความรู้แบบบูรณาการในพื้นที่ และข้อมูลจากงานวิจัยนี้สามารถนำไปใช้ในการศึกษาต่อยอดในการนำสมุนไพร

ไปประยุกต์ใช้ให้เกิดประโยชน์ โดยการศึกษาถึงสารสำคัญที่ออกฤทธิ์และการพัฒนาสมุนไพรสู่การเป็นผลิตภัณฑ์สุขภาพต่อไป

เอกสารอ้างอิง

1. วสุธร ต้นวัฒนกุล และอรพิน ทองดี. การวิเคราะห์สถานการณ์ภูมิปัญญาท้องถิ่นด้านสุขภาพ และบริการสาธารณสุขในชุมชนภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย. วารสารวิชาการสาธารณสุข 2547; 13: 1034-45.
2. สุนันทา โอศิริ, สมสุข มัจฉาชีพ, สุภาภรณ์ ปิตพิพร, กาญจนา บัวดอก และณัฐวุฒิ โอศิริ. แพทย์พื้นบ้านกับการใช้พืชสมุนไพร ศูนย์เรียนรู้สมุนไพรบ้านทับลาน จังหวัดปราจีนบุรี. รายงานวิจัยเงินรายได้ คณะการแพทย์แผนไทย มหาวิทยาลัยบูรพา; 2550.
3. ภารดี มหาชนธ์. การศึกษาและรวบรวมตำรายาพื้นบ้านชลบุรี. ชลบุรี: ศูนย์สนับสนุนการวิจัยมูลนิธิพลเอกอาทิตย์ กำลังเอก; 2532.
4. สุนทร ทองนพคุณ. คู่มือการทำยา เล่ม 2. ตำราการบำบัดโรคด้วยยาแผนโบราณ. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์จามจุรีโปรดักท์; 2550.
5. สุนันทา โอศิริ, สมสุข มัจฉาชีพ, จงจิตร เถลิงพงษ์, ณัฐนิชา หมัดหลี่, นลินรัตน์ น้อยประเสริฐ, พรชัย พัฒนโกครัตนา. แพทย์พื้นบ้านกับการใช้พืชสมุนไพร ในจังหวัดชลบุรี. รายงานวิจัยงบประมาณแผ่นดิน มหาวิทยาลัยบูรพา; 2552.
6. ก่องกานดา ชยามฤต และสิน่า ผู้พัฒน์พงศ์. สมุนไพรไทย ตอนที่ 7. กรุงเทพฯ: ประชาชน; 2545.
7. _____. พืชมีประโยชน์วงศ์เปล้า. กรุงเทพฯ: ประชาชน; 2548.

8. คณะเภสัชศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล. สมุนไพรสวนสิริรุกชาติ. (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์พับลิชชิ่ง; 2539.
9. นันทวัน บุญยะประภัศร และ อรุณ โชคชัยเจริญพร. สมุนไพรไม้พุ่มบ้าน 3. กรุงเทพฯ : สำนักงานข้อมูลสมุนไพร มหาวิทยาลัยมหิดล; 2542.
10. นิจศิริ เรืองรังษี. สมุนไพรไทย Thai Herbs. กรุงเทพฯ :ฐานการพิมพ์ จำกัด; 2547.
11. _____ และวัชชัย มังคละคุปต์. สมุนไพรไทยเล่ม 1. กรุงเทพฯ: ฐานการพิมพ์; 2547.
12. บุศบรรณ ณ สงขลา. สมุนไพรไทย ตอน 2. กรุงเทพฯ : นิวธรรมดา; 2525.
13. พนมพร ภาณุทัต และสาวิตรี วทัญญูไพศาล. ผลของสารสกัดจากเครื่องเทศและสมุนไพรบางชนิดในการยับยั้งแบคทีเรีย *Esche richia coli* และ *Staphylococcus aureus*. การประชุมวิชาการวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีแห่งประเทศไทย ครั้งที่ 28, นนทบุรี; 2545.
14. พยอม ดันติวัฒน์. สมุนไพร. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย; 2521
15. เพียว เหมือนวงษ์ญาติ. ตำราวิทยาศาสตร์สมุนไพร. กรุงเทพฯ: เมติคัล มีเดีย จำกัด; 2529.
16. พร้อมจิต ศรีลัมภ์ และคณะ. สมุนไพรและยาที่ควรรู้ (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพฯ : อาร์ ดี พี; 2537.
17. รุ่งระวี เต็มศิริฤกษ์กุล. สมุนไพรโรคเรื้อรัง. กรุงเทพฯ: ภาควิชาเภสัชพิษวิทยา; 2536
18. สีน่า ผู้พัฒนพงศ์. สมุนไพรไทย ตอนที่ 5. กรุงเทพฯ: ชูติมาการพิมพ์; 2530.
19. วงศ์สัณติย์ ฉั่วกุล และคณะ. สยามโภชนาการ. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง; 2538.
20. วงศ์สัณติย์ ฉั่วกุล และคณะ. สารานุกรมสมุนไพรเล่ม 4 กกายอีสาน. กรุงเทพฯ: บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์ พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน); 2543.
21. วุฒิ วุฒิธรรมเวช. สารานุกรมสมุนไพรรวมหลักเภสัชกรรมไทย. กรุงเทพฯ: โอ.เอส. พริ้นติ้งเฮ้าส์; 2540.
22. _____. หลักเภสัชกรรมไทย. กรุงเทพฯ: เอ็น. พี. สกรีนพริ้นติ้ง; 2542.
23. ศูนย์การศึกษาการพัฒนาเขานินฮอนอันเนื่องมาจากพระราชดำริ. พืชสมุนไพรในสวนป่าสมุนไพรเขานินฮอน ฉบับสมบูรณ์. สวนพฤกษศาสตร์ภาคตะวันออก (เขานินฮอน); 2548.
24. สุนทรี สิงหบุตร. สรรพคุณสมุนไพร 200 ชนิด. กรุงเทพฯ: คุณ 39; 2535.
25. สมสุข มัจฉาชีพ. พืชสมุนไพร (พิมพ์ครั้งที่ 2 ปรับปรุงใหม่). กรุงเทพฯ : แพรวพิทยา; 2542.
26. สุธี วรศิรินิมิต. สรรพคุณพืชสมุนไพรยาไทยบรรเทาโรค. (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพฯ: พิมพ์ทอง; น.ป.ป.
27. สวนพฤกษศาสตร์ภาคตะวันออก (เขานินฮอน) งานสวนพฤกษศาสตร์ ศูนย์การศึกษาการพัฒนาเขานินฮอนอันเนื่องมาจากพระราชดำริ. พืชสมุนไพรในสวนป่าสมุนไพรเขานินฮอน ฉบับสมบูรณ์. ปรจัน: ห้างหุ้นส่วนจำกัด เจตนาธรรมณ์ภัณฑ์ สำนักวิทยบริการ; 2550.
28. อิศรียา ทองงาม. การสำรวจชนิด สรรพคุณทางยาและวิธีการใช้พืชสมุนไพรบางชนิดบริเวณคณะวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีการประมง จังหวัดตรัง. Proceedings of 15th Rajamangala Institute of Technology annual conference; 2541.